

TIJD & TAAK

INTERVIEW PHILIPP BLOM

In zijn boeken besteedt Philipp Blom aandacht aan het urgente vraagstuk van klimaatverandering. Volgens Blom is het idee dominant dat de mens buiten en boven de natuur staat en de aarde moet onderwerpen. Die onderwerping werd lang gezien als vooruitgang, maar loopt nu stuk op de klimaatcrisis. Het is lastig deze ramp onder ogen te zien en te handelen. Inzicht in de geschiedenis en bewustwording van denkpatronen kunnen ons daarbij helpen.

/// » p. 4

INTERVIEW MAROESJKA VERSANTVOORT

Werk is meer dan een manier om in je levensonderhoud te voorzien, het is voor veel mensen ook een vorm van zingeving. Mensen met veel zingeving in hun leven zijn gezonder, productiever en welvarender, maar er ligt op dit moment een grote druk op het welzijn van werkenden. Dit vraagt om een visie op brede welvaart, consumptie, kwaliteit van leven en arbeid. Maroesjka Versantvoort is programmeur bij het scp en bijzonder hoogleraar Arbeid en Zingeving.

/// » p. 12

INTERVIEW RUARD GANZEVOORT

De hergroepering van GroenLinks en de PvdA daagt levensbeschouwelijke en religieus geïnspireerde clubs als de Banning Vereniging uit om het denken en handelen vanuit waarden en wereldwijde verbondenheid weer in het hart van de politiek te brengen. Als dat fundament ontbreekt of te zwak is, komt links er niet goed uit. Ruard Ganzevoort was twaalf jaar lid van de Eerste Kamer voor GroenLinks, voorzitter van de Linker Wang, predikant en wetenschapper.

/// » p. 19

SEPTEMBER 2023 IN DIT NUMMER

REDACTIONEEL 2

**VAN DE VOORZITTER
MAG HET EEN
SPAATJE DIEPER? 3**

**INTERVIEW
PHILIPP BLOM**
"DE VAKANTIE VAN
DE GESCHIEDENIS
IS VOORBIJ" 4

BOEKESSAY
DE CONSULTANT IS
GEEN GEGEVEN 9

**INTERVIEW
MAROESJKA
VERSANTVOOR**
"OP HET GEBIED VAN
WERK HEBBEN WE EEN
HEEL GROOT PROBLEEM
IN NEDERLAND" 12

BEELDCOLUMN
EEN MAN DIE ZIJN
STEM VERHEFT 16

NAOMI LEEST
BESTE VRIENDEN 18

**INTERVIEW
RUARD GANZEVOORT**
RELIGIE IN
EEN HOEKJE? 19

**INTERVIEW
ANNE KERVERS**
"NIETS DOEN IS GEEN
NEUTRALE POSITIE IN DE
KLIMAATCRISIS" 23

COLUMN
AFGEHAAKT? 26

COLOFON 27

HET GEDICHT
ANTON DE KOM 28

We gaan een politieke interessante herfst tegemoet. Wat de uitslag van de verkiezingen ook zal worden, we weten zeker dat het politieke landschap er aan het einde van het jaar anders uit zal zien dan het de afgelopen 10 jaar gedaan heeft. Na jaren vol pragmatisme lijkt er ruimte te zijn voor heroriëntatie: vragen over de stand van de democratie, het wezen van mens en samenleving en de rol van de politiek zijn terug op de agenda. Deze zomer was dan ook het perfecte moment om eens rustig te reflecteren op wat er anders moet.

Dit heeft geresulteerd in een nummer dat vol staat met interviews en artikelen over wat wij zien als de grote vragen en uitdagingen. Philipp Blom vertelt over hoe wij ons verhouden tot de natuur en hoe we om moeten gaan met de klimaatcrisis. Anne Kervers vertelt over hoe dat ons aan kan zetten tot actie. Matthias Rekers schrijft over de consultancy industrie, hoe zij zoveel invloed op overheden heeft verworven en hoe dit zou kunnen veranderen. Maroesjka Versantvoort gaat in op de betekenis van werk, hoe mensen meer zingeving kunnen ervaren en wat we daarvoor moeten veranderen in onze economie.

Door de val van het nu demissionaire kabinet is de rood-groene samenwerking in een stroomversnelling gekomen. Deze samenwerking heeft de ingrediënten om een nieuwe doorbraak te zijn. Maar een doorbraak-beweging zien als anti-ideologisch klopt niet. Juist bij een nieuwe samenwerking moeten we verschillen mobiliseren en onderzoeken. Het laatste interview in dit nummer, met Ruard Ganzevoort, gaat over welke rol levensbeschouwelijke clubs in een zich hergroeperend

Lianne Schuurin is ambtelijk secretaris van de Banning Vereniging. Foto: Ania Liesting

links kunnen spelen. Alleen door waarden te bespreken en proberen te verenigen kom je tot oplossingen die standhouden.

Het pleidooi om in de politiek meer te focussen op waarden hebben we deze zomer ook gedeeld met de gezamenlijke programmacommissie van de PvdA en GroenLinks. Hoe divers we ook zijn en hoe verschillend onze belangen en perspectieven ook zijn: wij zullen het in de gemeenschappelijke ruimtes waarin we leven er samen voor moeten zorgen dat tegenstellingen en verschillen niet verder uit de hand lopen. Zoek naar waarden die breed verbinden, zonder dat ze nietszeggend worden. Woorden als solidariteit, eerbied voor het natuurlijke leven, rechtvaardige vrede en respect voor de integriteit van elk individu: zij zijn niet afgekloven of ouderwets, maar horen ook – mits steeds opnieuw door dacht en verwoord – tot ons potentieel om krachten te bundelen.

VAN DE VOORZITTER MAG HET EEN SPAATJE DIEPER?

Wij wonen sinds kort in het zanddorp Ede. In een nieuwbouwhuis dat door de stikstofdrooglegging is heen geglipt. Bij zo'n huis hoort ook een tuin.

Mijn vader was een boerenzoon. Laten we zeggen: plattelandsjongen. Hij leerde mij spitten. Dat moest twee spaden diep, want 'de ongerechtigheden zitten soms dieper dan je denkt, jongen', zei hij dan. Het was meestal klei, waar wij woonden. Maar nu, in Ede, was het zand. Met mijn jongste zoon ging ik het achterwoestijntje klaar maken voor graslegging en beplanting. Maar hoe spit je in zand, en dan nog wel twee spaden diep, onder het inbrengen van bemeste tuinaarde? Ik hoorde mezelf zeggen: 'maar alle ongerechtigheden moeten er wel uit, en dan moet je soms toch wat dieper dan je denkt, jongen'. Zo werkt dus traditie.

Dank aan Koen Holtzapffel

Sinds 11 juni van dit jaar ben ik voorzitter van de Banning Vereniging. Er werd op die dag ook afscheid genomen van Koen Holtzapffel. Hij leidde vereniging en bestuur acht jaar met verve.

Daar werd op een gepaste wijze aandacht aan besteed door Annick Hutten, onze penningmeester. Wij zijn hem dankbaar voor zijn inzet de afgelopen periode.

Samenwerking PvdA-GroenLinks

Nauwelijks aangetreden als voorzitter werd ik samen met Tjeerd de Jong (voorzitter van de Linker Wang) benaderd door het *Friesch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad*. Want de samenwerking tussen de PvdA en GroenLinks kwam in een stroomversnelling door de val van het kabinet. Wat de levensbeschouwelijke clubs binnen de PvdA en GroenLinks hier van vonden?

Gelukkig konden wij melden dat we in mei een gezamenlijke bijeenkomst hadden gehad, die naar meer smaakte. Ik moest het van de overlevering hebben, want ik was er zelf niet bij geweest. Maar ik had de reacties zowel van Tjeerd de Jong als van Koen Holtzapffel op het gezamenlijke rapport 'Samen onze toekomst in handen nemen' gelezen en ook Holtzapffels column in *Tijd&Taak* van april. Opvallend was dat beiden in hun reactie aanstipten dat ze wel wat verdieping hadden willen zien. De Jong ging meer in de richting van grondslagen (beginselen), Holtzapffel in de richting van de balans tussen individu,

Jos Aarnoudse is sinds juni 2023 de nieuwe voorzitter van de Banning Vereniging.

gemeenschap en verantwoordelijkheid. Mooie plannen met een samenbindend nietje erdoor, dat rapport, maar waar is het samenbindend verhaal? Ik zei schertsend tegen één van de journalisten: toch een beetje de reactie van de 'gereformeerde' kerkganger na een 'lichte' preek: 'het had wel een spaatje dieper gemogen, dominee'.

Van verlangen naar invullen

Ik herken het verlangen naar visie, naar verhaal. Hoe winnen we niet alleen de *minds*, maar ook de *hearts* van onszelf en van bredere groepen in onze samenleving voor een nieuwe poging ons land socialer en duurzamer te maken? Dat kunnen we alleen doen door een verbinding te maken met diepere drijfveren, maar ook door goede analyses inspirerend voor het voetlicht te brengen.

Mijn vader zei ook weleens iets anders: 'Je moet soms ook dieper spitten om de juiste voeding naar boven te krijgen.' Ik wil graag mijzelf en jou als lezer uitdagen om niet alleen het verlangen uit te spreken naar 'een samenbindend verhaal' voor een nieuwe groen-sociale of sociaal-groene politiek, maar om ook zelf aan de invulling van dat verhaal jouw bijdrage te leveren.

'Opa Adriaan' met zijn kleindochter in de tuin

"DE VAKANTIE VAN DE GESCHIEDENIS IS VOORBIJ"

Philipp Blom besteedt in zijn boeken aandacht aan het urgente vraagstuk van de ingrijpende klimaatverandering. Volgens Blom is het idee dominant dat de mens buiten en boven de natuur staat en de aarde moet onderwerpen. Die onderwerping werd lang gezien als vooruitgang, maar loopt stuk op de klimaatcrisis. Het is lastig deze ramp onder ogen te zien en te handelen. Inzicht in de geschiedenis en bewustwording van denkpatronen kunnen ons daarbij helpen. Om een antwoord te vinden op de vraag wat ons te doen staat, interviewen we Blom eind juli via Zoom. Hij woont in Wenen waar het die ochtend 35 graden is. Een ventilator houdt zijn werkkamer enigszins koel.

✂ Door Evelien Polter
& Joke van der Neut

*In uw boek **Het grote wereldtoneel** laat u de kracht van de verbeelding zien. U bent opgegroeid met Duitse en Nederlandse familie verhalen. Wat hebben die u geleerd over de kracht van de verbeelding?*

"Ik had een oudoom die ik nooit heb leren kennen, omdat hij als veertienjarige jongen is overleden bij een ongeluk. Maar hij was een begaafde kleine kunstenaar en hij heeft in de jaren twintig van de vorige eeuw een papieren theatertje gemaakt waar ik later als kind mee mocht spelen. Mijn oudoom tekende prachtige landschappen die de klassieke westerse blik op het Wilde Westen verbeeldde. Winnetou was een van de papieren figuren waarmee ik toneelstukjes opvoerde. Ik was daar als jongen verliefd op. Toen ik ouder werd zag ik foto's van doodgevroren Indianen die in de koloniale oorlog sneuvelden en foto's van kinderen van Native Americans die met kortgeknipt haren in nieuwe kleding werden gepresenteerd als triomf van

de beschaving. Die foto's waren geen onderdeel van het Wilde Westen dat ik als jongen had leren kennen. Het verhaal over de verovering van Amerika is een van de dingen die veranderd zijn. Dat is een machtig feit, want wij bestaan als mensen uit verhalen. Wat is goed, wat is fout, wat is het kwaad, door de verhalen die we elkaar vertellen weten we dat."

"Wij bestaan als mensen uit verhalen"

*Wat kunt u vertellen over de omslag van uw boek **De Onderwerping, een schilderij van Leyendecker**?*

"Het schilderij van Leyendecker gaat om de beheersing van de aarde. Op het schilderij zie je op de voorgrond de ingenieur of de bezitter die het geheel overziet en op de achtergrond mijnbouwarbeiders aan het werk. Bij de beheersing van de aarde zijn alle verhoudingen hiërarchisch."

Dit boek gaat over de geschiedenis van de verhouding van de mensen tot de natuur. U wilt zichtbaar maken hoe 'de onderwerping' in ons hoofd is gekomen?

"Je kent het beeld van vissen die in water zwemmen en niet weten wat water is. Datzelfde geldt voor mensen. Wij weten niet wat ons verhaal is, omdat het voor ons niet als een uitzonderlijk idee verschijnt. Het is een bijzonder, maar ook een gek idee, dat mensen de arrogantie hebben om te denken dat de planeet er voor hen is. Dat wij hier zijn om de boel te beheersen. Het is de moeite waard om te laten zien hoe vreemd die gedachte is."

"Alles is een product van de natuur en van de evolutie."

Hoe die is gegroeid, waar die vandaan is gekomen, maar ook hoe je de wereld anders kan benaderen.

Al het natuurwetenschappelijke onderzoek toont ons dat we dieren zijn die veel sterker op andere dieren lijken dan we ooit dachten. Dat andere dieren intelligentie, gevoelens en een bewustzijn hebben. Ook dieren van wie we dat niet hadden gedacht, zoals de octopus. Dat er dus nog een heleboel te leren valt. Dat het oude mythologische verhaal dat wij daarbuiten staan en anders zijn, niet vol te houden is in het licht van al die onderzoeksresultaten. De filosofische conclusie die daaruit volgt is heel eenvoudig: wij zijn de natuur. Er is niets buiten de natuur. Mensen zijn een onderdeel van de natuur. En alles, inclusief de atoombom en kunstmatige intelligentie, is een product van de natuur en van de evolutie. Deze kennis verandert het perspectief."

*U schrijft over de **Kleine IJstijd rond de tweede helft van de zestiende eeuw en de aardbeving in Lissabon in 1755. Deze natuurrampen veranderden het denken in die tijd. Is de klimaatverandering nu een vergelijkbare natuurramp?***

"Zeker! Met de klimaatcrisis is het nadeel dat het een ramp in kleine stapjes is die rampzalige gevolgen heeft. Het inzicht dat er iets aan de hand is, een ramp die door mensen is gemaakt, die door mensen gedeeltelijk opgelost kan worden, dat zien veel mensen. Dat betekent dat we moeten zeggen: 'We hebben iets fout gedaan.' Het besef begint door te dringen dat de technologische vooruitgang alleen maar mogelijk was met een enorme verstoring van het milieu en gepaard ging met de uitbuiting van mensen op andere continenten."

Philipp Blom
door Maarten Mooijman via HUMAN

Tegelijkertijd is er met de technologische vooruitgang een vorm van morele vooruitgang gekomen zoals democratieën, vrouwenemancipatie en het homohuwelijk, door de naoorlogse rijkdom die in het Westen werd vergaard door industrialisatie. Het bleek dat we de groei van de economie nodig hebben om democratieën te betalen. Aardolie maakte die groei mogelijk. Het is het dilemma van de economische groei die voordelen heeft gebracht en tegelijkertijd de vernietiging van de biodiversiteit veroorzaakte.

In de komende decennia komen oorlog, vluchtelingen, problemen met water- en voedselvoorziening ook naar Europa. De vakantie van de geschiedenis is voorbij.”

Philipp Blom, *Het grote wereldtoneel, Over de kracht van de verbeelding in crisistijd, De Bezige Bij, 2020*

“De aarde had en heeft niets te zeggen, heeft geen stem.”

We moeten af van de onderwerping van de aarde?

“Veel culturen geloofden in meerdere goden, geesten of voorouders. Met iedere stap die de mens zette kwam hij op het gebied van iemand anders, van een andere kracht. Hij moest zich daarmee verbinden door een opening te zoeken, door een gebed te zeggen, door een ritueel uit te voeren. En toen kwam het Bijbelse besef dat er in de wereld buiten de mens geen goden en geen geesten zijn, dat die wereld niet bezielde is. Op een heel patriarchale manier mocht de mens vanaf toen de aarde penetreren, bezitten, kopen en verkopen. De aarde had en heeft niets te zeggen, heeft geen stem.”

U pleit ervoor de radicale Verlichting voort te denken. Wilt u dit toelichten?
“De Verlichting begint in de zeventiende eeuw als een intellectuele verzetsbeweging tegen kerk en adel. Tweehonderd jaar later is die groep de heersende klasse. Zij hebben geen verzetsdenken meer nodig, maar een oorsprongsmythe. Wat wij nu Verlichting noemen is een uitvinding van de historici uit de negentiende eeuw. Ze vertolken de Verlichtingsdenkers die in hun straatje pasten.”

Philipp Blom vertelt in *De Onderwerping*:
In het Verlichtingsverhaal dat de gematigde stromingen vertolkt (de ‘moderate mainstream’), worden christelijk-theologische concepten overgenomen en in een ander jasje gestoken. Dit leidt tot ogenschijnlijk subtiele, maar ook grote verschillen. De religieuze heilsgeschiedenis (de hemel) kreeg een reguliere

invulling met de vooruitgang van de wetenschap (de hemel op aarde). In Genesis 1:28 geeft God de mens de opdracht de aarde te onderwerpen. Dit werd het doel van de wetenschap. De spirituele vooruitgang, het morele handelen, werd een materiële vooruitgang met de overtuiging dat deze rijkdom ons geluk (verlossing) kan brengen. De verlichte rede is een voortzetting van de christelijke ziel. De mens bleef dankzij de rede buiten en boven de natuur staan. Mensen die dicht bij de natuur zouden staan, vrouwen en gekleurde mensen, zogenaamd primitieve volken, werden minderwaardig gevon-

“Als ik geen God heb, mag dan alles?”

den en hun overheersing was hiermee gerechtvaardigd.

Hiermee is een beeld ontstaan van de Verlichting dat niet veel gemeen heeft met de realiteit van de zeventiende en achttiende eeuw. Er was toen niet één denkschool. De debatten waren veel rijker aan tegenspraak, aan verschillende ideeën, die varieerden per taal en politiek systeem. Daar zaten heel radicale stemmen bij, die toen al zeiden: ‘Onze anatomie en wat we willen in het leven is vergelijkbaar met die van andere dieren.’ Dat werd al prachtig verwoord door Michel de Montaigne die honderd jaar daarvoor leefde: ‘Als ik met mijn kat speel, verdrijf ik dan mijn tijd met mijn kat of doet zij dat met mij?’ Je had stemmen die een ethica in een materialistische wereld probeerden te formuleren. Er zit een rijkdom aan gedachten die nog steeds heel radicaal zijn. Het levert vragen op zoals: ‘Als ik in God geloof, moet ik dan doen wat in zijn heilige schrift staat? Hoe komt het dat theologen allemaal precies weten

wat er bedoeld wordt, maar dat ze het allemaal verschillend zien? Maar als ik geen God heb, dus niemand die mij geboden oplegt, leef ik dan in een volslagen moreelvrije ruimte, mag dan alles? En als ik wel morele ideeën, ethische ideeën heb, waar komen die vandaan, waar kan ik die aan vastknopen?’ Dat zijn nog steeds ongelooflijk belangrijke vragen in maatschappijen waar verschillende culturele en sociale (belangen)groepen naast elkaar bestaan, die niet maar één overleving, één traditie hebben.”

U noemt het theologisch denken als oorzaak van de klimaatcrisis. U doelt daarbij op het vooruitgangdenken, de mens boven de natuur stellen en de wil haar te onderwerpen. Maar is de technologische ontwikkeling en de industrialisatie in het Westen niet de oorzaak van de klimaatcrisis?

“De vooruitgang is een theologisch idee, het is het idee van de christelijke heilsgeschiedenis. Als we over onze toekomst willen nadenken, dan is de vooruitgang een denkpatroon dat ons niet helpt. Als we over onze betrekking met de natuur willen nadenken, dan is de oude idee dat we buiten de natuur staan en anders zijn dan dieren niet behulpzaam. We moeten inzien dat het gedachten zijn die via een proces in onze hoofden zijn beland. Als ik theoloog ben, dan kunnen deze patronen behulpzaam zijn om over de wereld na te denken. Maar als ik de klimaatramp wil voorkomen, dan moet ik er anders over nadenken. Dan moet ik beseffen dat ik een onderdeel ben van deze planeet en dat onze hele beschaving een onbelangrijk onderdeel is en dat het ergste wél kan gebeuren. Dat de idee van een hemels Jeruzalem geen bescherming biedt tegen het uitsterven van de mens.

Philipp Blom, *De onderwerping, Een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur, De Bezige Bij, 2023*

We moeten dus met open blik het landschap bekijken en onze denkpatronen opzijzetten. We moeten onderzoeken welk denken behulpzaam is om te voorkomen dat over twintig jaar de helft van Nederland onder water staat.

“We lopen met ideeën in ons hoofd die sinds de bronstijd niet bevroegd zijn.”

We lopen nog steeds met ideeën in ons hoofd die sinds de bronstijd niet bevroegd zijn. Maar we leven niet in de bronstijd, maar met de technologieën van de 21ste eeuw. Dan is het zinvol deze ideeën te bevragen. Zeker met wat we nu over onszelf weten. Het genetische verschil tussen ons en primaten is 1,5%. Dat is net zoveel als tussen Afrikaanse en Indiase olifanten.

We zijn geen primaten, we leven niet in bomen. We hebben wel, wat geen ander dier lijkt te hebben, het besef dat wijzelf als individu doodgaan. Er zijn dieren die begrijpen wat dood is, dat er iemand weg is die niet meer terugkomt, die treuren, die een primitief ritueel blijken te hebben of terugkeren naar de lichamen van de doden. Maar dat het met hen zelf gaat gebeuren, dat lijken ze niet te zien. En dus ja, er zijn verschillen tussen ons en andere dieren.”

We zijn als mens in staat een klimaatramp te veroorzaken.

“Dieren die zijn ingevoerd in andere landen, zoals konijnen in Australië, hebben daar voor een bevolkingsexplosie gezorgd. Die doen hetzelfde als wat de homo sapiens heeft gedaan. Alleen de homo sapiens heeft technologie om het te intensiveren. Maar wat wij collectief doen is exact hetzelfde als wat andere dieren doen als ze de mogelijkheid hebben. Een heleboel dieren en planten kunnen zich aanpassen aan nieuwe omstandigheden. Dat maakt me best optimistisch. Ik denk dat wij als mensen anders kunnen gaan leven. Maar daar is een ramp voor nodig, want een ramp helpt.”

Behalve voor degenen die daarbij omkomen.

“We komen nu terug bij ‘verhalen’. Om zo’n verhaal te vertellen zodat mensen anders gaan handelen, anders gaan denken, daar heb je een harde klap voor nodig. De hoop die wij moeten hebben is dat de klap voldoende zacht is, dat we er nog zijn om daarop te reageren. En die klap is er al, alleen is het niet één klap, maar is het een langzaam gebeuren. Maar de druk stijgt om dingen te veranderen. We kunnen niet doorgaan met meer verbranden,

meer groei, meer spullen produceren. Daarmee komen we er niet. Er is een grote transformatie nodig. Niet alleen in Nederland of in Oostenrijk, maar een transformatie op wereldniveau. Daardoor krijg je andere discussies, zoals een postkoloniale discussie, waarbij ontwikkelingslanden zeggen: 'Nu zijn jullie rijk en hebben jullie voldoende, en nu willen jullie ons verhinderen dat ook te bereiken. Nee, daar doen we niet aan mee.' Maar tegelijkertijd hebben deze landen ook te maken met klimaatproblemen."

In een uitzending deze zomer van Het Filosofisch Kwintet gaf u aan dat het niet nodig is dat meer dan de helft van de bevolking instemt met klimaatmaatregelen, maar dat je met vijftien procent al heel veel dingen kunt veranderen.

"Ja, er is altijd een groep in de maatschappij die de toon zet, die zegt wat cool is en wat niet, die zegt welke ambities het waard zijn om het over te hebben."

"De meeste mensen willen gewoon en correct leven, niet zo anders dan hun burens."

Denkt u dat Extension Rebellion die toon kan gaan zetten?

"Nee, ik zie *Extension Rebellion* als een nuttige en zelfs noodzakelijke provocatie, omdat mensen al vijftig jaar lang geduldig geïnformeerd en gewaarschuwd zijn, maar het probleem niet serieus nemen. De wetenschap vertelt ons dat er nu een existentiële noodzaak is. En als de noodzaak groot is, dan is het de vraag wat zinvol handelen is."

Hoe komen we dan tot die vijftien procent die gaat instemmen met klimaatmaatregelen?

Binnen een generatie of twee zal dat zeker gebeuren, maar we hebben geen twee generaties om ermee te spelen, het moet een stuk sneller. Ik wil niet zeggen dat ik daar optimistisch over ben, maar ik denk dat het potentieel er is. De meeste mensen willen gewoon en correct leven, niet zo anders dan hun burens. Als het gewoon is om in auto's te rijden en cruises op grote schepen te maken, dan doe je dat. Maar als dat niet gewoon is, dan doe je dat niet. In Nederland fietsen veel mensen en dat is helemaal normaal. Of je een bankdirecteur of professor bent, het tast hun mannelijkheid niet aan. Het is een keuze, die goed is voor de gezondheid. In Oostenrijk denken men daar heel anders over."

Wat mij het meest verbaast is hoe het beeld in de maatschappij over het homohuwelijk is veranderd. Toen wij kinderen waren was dat ondenkbaar. In het grootste deel van de maatschappij is het nu geaccepteerd en de wereld is niet ten onder gegaan, het eigen leven is er niet door verstoord of bijzonder veranderd. Die verandering van denken kunnen we gebruiken bij de klimaatramp door andere standaarden neer te zetten. Door bijvoorbeeld een CO₂-belasting die tanden heeft. Ten eerste verandert dat de markt en vervolgens de technologieën, omdat er dan een motivatie is om het anders te doen. Dan passen mensen en bedrijven zich aan en ze merken dat het leven gewoon door gaat en nog steeds prima is. Dus als je die vijftien procent van de maatschappij te pakken hebt dan kun je een heleboel dingen veranderen. Niet alles, niet in één keer. Je kunt proberen de maatschappij te enthousiasmeren en zelfs mee te slepen. Maar je moet niet wachten tot de laatste mens het wel ziet zitten."

Philipp Blom (Hamburg, 1970)
Zoon van een Duitse vader en een Nederlandse moeder. Studeerde filosofie, geschiedenis en jудаïstiek in Wenen en Oxford, waar hij in 1996 promoveerde op een proefschrift over Nietzsche. Hij is één van de regelmatig terugkerende gasten bij *Het Filosofisch Kwintet* van omroep Human. Blom is een van de meest geliefde hedendaagse cultuurfilosofen die in boeken als *De duizelingwekkende jaren* (2009), *De opstand van de natuur* (2017) en *Het grote wereldtoneel* (2020) op zoek gaat naar de historische crisissen die het westerse denken hebben getekend. Hij schrijft voor internationale tijdschriften (*The Independent*, *Die Zeit* en *Frankfurter Allgemeine*). Hij woont sinds 2007 in Wenen. In 2023 publiceerde hij zijn boek *De onderwerping*.

DE CONSULTANT IS GEEN GEGEVEN

In De consultancy industrie stellen Mariana Mazzucato en Rosie Collington de vraag 'wat er gebeurt met het lerende vermogen van een organisatie wanneer deze zich niet langer ontwikkelt door te doen, omdat anderen dat voor hen doen'. De auteurs bedoelen met die 'anderen' de adviseurs en onderzoekers die onder de noemer consultant te scharen zijn. McKinsey, Boston Consulting Group en Bain & Company staan bekend als de Grote Drie onder de consultancykantoren. Zij richten zich al van oudsher op 'strategie'. Met de Grote Vier worden Ernst & Young (EY), Deloitte, PricewaterhouseCoopers en KPMG bedoeld. Zij begonnen als accountants, en hebben zich later in hun bestaan eveneens op consultancypraktijken gestort.

Door Matthias Rekers

In een zorgvuldig opgebouwd betoog bespreken Mazzucato en Collington hoe westerse overheden onder de vlag van de Derde Weg steeds vaker een beroep deden op consultants. De auteurs laten een kritisch licht schijnen op de werkwijze van consultancykantoren, en op de kwaliteit van de door hen geleverde diensten. Het boek komt tot volle wasdom in hoofdstuk 6 en 7, waarin Mazzucato en Collington de stap zetten van het soms wat repetitief opnoemen van de *facts and figures* van de verschillende casussen naar een overtuigende diagnose van de aard van het probleem. Hier lossen de auteurs de belofte van hun ondertitel in ('hoe consultants bedrijven verzwakken, overheden uithollen, economieën schaden')

zodat zelfs de meest kritische lezer zich in vreemde bochten moet wringen om nog iets tegen hun betoog in te kunnen brengen. Zij besluiten hun boek met een viertal sterke en toegespitste aanbevelingen die met name overheden in staat zouden stellen om zich aan de exorbitante invloed van consultants te ontworstelen.

Ondanks een aantal slordigheden in de vertaling, de soms grove kwaststreken waarmee zij hun conclusies optekenen, en een lichte neiging in herhaling te vallen, slagen Mazzucato en Collington in hun opzet. Ze tonen aan dat de Grote Drie en de Grote Vier consultancybureaus zo gigantisch konden worden door te profiteren van twee trends in de westerse politieke economie: het neoliberalisme en de opkomst van het voornamelijk op kortetermijnwinsten georiënteerde aandeelhouderskapitalisme. De auteurs laten overtuigend zien hoe de grote consultants geprofiteerd hebben van hun gunstige uitgangspunten als handelaars in kennis toen overheden vanaf de jaren zeventig een andere economische taakopvatting gingen hanteren (van economische medespeler tot een vermeend ideologieloze scheidsrechter van de markt) en zich zodoende een onterecht bescheiden houding aanmaten. Overheden vertrouwden niet langer op hun eigen probleemoplossingscapaciteiten en stootten via privatisering en deregulering hun kerntaken af naar private organisaties. De winstmaximalisatie ten behoeve van aandeelhouders die veel bedrijven in dezelfde periode begonnen na te streven, deed ook hen hun verantwoordelijkheden ontduiken. In plaats van dat men zich richtte op betekenisvolle economische ondernemingen, zoals het aanbieden van levensreddende medicatie tegen een schappelijke prijs, gingen beurskoersen en de uitkering van dividenden centraal staan.

Enter de consultant. Die wist zich een centrale rol op het mondiale economische toneel te verwerven door zich onmisbaar te maken als externe expert (of zich in ieder geval de schijn van onmisbaarheid aan te meten; zie de oorspronkelijke titel van het boek: *The Big Con*, oftewel de Grote Zwendel). Bedrijven konden zo bijvoorbeeld onpopulaire ontslagrondes alsnog doordrukken door te wijzen op het zogenaamde objectieve advies van een ingehuurde consultant – die op zijn beurt, door voor hem gunstige contracten, geen verantwoordelijkheid voor veel van die beslissingen hoefde te dragen. Om diezelfde reden – het rechtvaardigen van risikante beslissingen en het ontduiken van verantwoordelijkheid – maakten ook overheden steeds vaker gebruik van de diensten van consultants. Ook ambtenaren die hun twijfels bij deze nieuwe bestuurspraktijk hadden, werden steeds vaker gedwongen terug te vallen op de diensten van McKinsey en consorten: dikwijls was er simpelweg geen budget voor *eigen* onderzoek of dienstverlening. Zo wisten consultants elke verantwoordelijkheid te doen oplossen, terwijl ze de autoriteit en expertise van zowel publieke als private organisaties uithielden, die vervolgens weer meer afhankelijk werden van consultants – et cetera. Zo werd uitbesteding op de lange termijn juist duurder voor menig staatskas. De positie die de consultant in het begin van zijn bestaan innam, namelijk die van externe vraagbaak die min of meer ad hoc in te huren was voor hulp bij complexe vraagstukken, schoof steeds verder op naar het midden van het politiek-economische speelveld, als kennismakelaar die primair gericht is op het realiseren van winst.

De consultant slaagde erin zijn nieuwe positie te verzilveren. De miljoenen vliegen de lezer om de oren.

Hoofdstuk 6, 'Organisaties uithollen: als kennisvorming bij overheid en bedrijfsleven ondermijnd wordt', is in veel opzichten het belangrijkste hoofdstuk van het boek. Hier beschrijven Mazzucato en Collington hoe het bestuur van de provincie Stockholm, aan de hand van een aanbeveling van EY en de Zweedse tak van PricewaterhouseCoopers, voor publiek-private samenwerking koos om een nieuw ziekenhuis te laten bouwen en financieren. Torbjörn Rosdahl, één van de politici die het consultancyadvies voorstond, zei dat men precies wist wat de bouw en het beheer van het nieuwe ziekenhuis zou gaan kosten: 'Er zijn geen verrassingen voor de belastingbetalers.' Maar de huidige prognose is dat het ziekenhuis in 2040, wanneer het contract voor het publiek-private samenwerkingsmodel aan zijn einde loopt, de Zweedse overheidskas meer dan vijfmaal zo veel geld dan oorspronkelijk begroot gekost zal hebben – waarvan een groot deel aan de Boston Consulting Group kwijt is, die belast werd met beheer van het bouwproject. Door zelfs het toezicht en de coördinatie uit te besteden, gaf de Zweedse overheid haar geld uit handen, maar ook haar inzicht, haar lerend vermogen, en haar macht. En niet alleen de Zweedse overheid laat dit gebeuren. In het Verenigd Koninkrijk kwam het zelfs zo ver dat de overheid een aanbestedingsprocedure voor een spoorwegconcessie moest staken toen daarvoor geen consultants in dienst genomen konden worden. Het openbaar bestuur aldaar was volkomen afhankelijk geworden van de consultancy.

Gevaar voor de democratie

Door het verlies van geld, kennis en macht aan de consultancysector is ook de democratie onder druk komen te staan. In een wat meer beschouwende paragraaf leggen Mazzucato

en Collington een verband tussen de uitholling van het openbaar bestuur en de opkomst van het nationalistisch populisme in het Westen. Ook zouden vriendjespolitiek en belangenverstrengeling hier aan toe te schrijven zijn: corruptie en antidemocratisch gedrag van politici hadden 'niet kunnen plaatsvinden zonder de uitholling als gevolg van alle interne aanbestedingen'. In hoofdstuk 7 doen de auteurs uit de doeken hoe Deloitte, EY, KPMG en PricewaterhouseCoopers de Britse regering adviseerden bij het ontwikkelen van nieuwe belastingwetgeving, terwijl diezelfde kantoren hun andere cliënten hielpen om die belastingregels in hun voordeel te gebruiken.

Dat deze bureaus van twee walletjes eten is exemplarisch voor een groter web van belangenverstrengeling, op zowel institutioneel als mentaal niveau, dat zich ontwikkelde toen steeds verdergaande publiek-private samenwerking in zwang kwam. In sommige landen klussen parlementariërs bij als consultant, maar – zo merken Mazzucato en Collington terecht op – ook wanneer consultants overstappen naar andere sectoren is hun denken blijvend beïnvloed dankzij de vroege werving, rigide hiërarchieën en extreem lange werkweken die de consultancysector typeren. Hun gewezen werkgevers kunnen door hun alumninetworken blijvend een beroep doen op de adresboeken die door deze overstappen aangelegd worden. En hoewel Nederland nergens expliciet behandeld wordt, is er niet veel moeite voor nodig om die al te innige verbanden tussen de overheid en winstgerichte multinationals die Mazzucato en Collington schetsen ook in de Nederlandse politiek-bestuurlijke top weerspiegeld te zien.

Als het over een netwerk in de consultancywereld gaat, dringt zich bijvoorbeeld snel de figuur van Wopke

M. Mazzucato en R. Collington, De consultancy-industrie. Hoe consultants bedrijven verzwakken, overheden uithollen, economieën schaden, Nieuw Amsterdam, 2023

Hoekstra op. De demissionaire minister van Buitenlandse Zaken en viceminister-president werd in 2017 minister van Financiën, na een carrière van meer dan tien jaar bij McKinsey, wat hij sinds 2011 combineerde met een Eerste Kamerlidmaatschap. Ook kwam hij, wat gunstige interpretaties van belastingwetgeving betreft, onder vuur te liggen toen bleek dat hij vlak voor zijn ministerschap aandelen had verkocht die hij via een brievenbusfirma op een belastingparadijs verworven had, wat eens te meer de mentaliteit van consultants in een bedenkelijk licht stelt.

Hoekstra is lang niet de enige link tussen 'Den Haag' en de consultancywereld. Een korte blik op alle recente bewindspersonen die vóór of na hun ambtstermijn werkzaam

foto: David Taljat

waren voor consultancykantoren levert onder meer de namen op van demissionaire minister van Economische Zaken en Klimaat Micky Adriaansens (TwynstraGudde), oud-premier Balkenende (EY), demissionair minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Karien van Gennip (McKinsey), oud-minister van Justitie en Veiligheid Ferdinand Grapperhaus (Deloitte), oud-minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert (KPMG), en oud-minister van Economische Zaken en Klimaat Eric Wiebes, die zowel vóór als ná zijn tijd in Den Haag voor McKinsey actief was. Kortom: een rijtje belangwekkende namen met even belangrijke posities en netwerken. Het boek van

Mazzucato en Collington richt zich vooral op Engelstalige landen, maar ook elders moet men zich achter de oren krabben wat betreft de invloed van 'de consultancy-industrie' – en dat is vaak in die landen waar men Derde Weg-regeringen meegemaakt heeft, zoals de kabinetten van Wim Kok in Nederland.

De consultant is geen gegeven

Hun betoog komt pas laat tot volle wasdom, maar door het zeer solide empirisch fundament dat zij leggen dwingen Mazzucato en Collington hun lezers tot reflectie op de positie van de ook in ons land alomtegenwoordige consultant. Daarnaast werpt het boek een nieuw licht op

de democratische consequenties van het alsmaar uitbesteden van de kerntaken van de overheid. Ook weten de auteurs duidelijk te maken dat de huidige consultant geen kwade genius is, maar dat zijn positie bepaald is door, en een aspect is van, de economische ontwikkelingen van de afgelopen vijftig jaar en de politieke keuzes die daaraan ten grondslag liggen. De consultant is geen gegeven.

De auteurs pleiten voor het hervinden van het zelfvertrouwen van de overheid in haar eigen potentiële kunnen en adviseren het openbaar bestuur afstand te nemen van 'marktgerichte vormen van bestuur'. Door te investeren in haar 'interne vaardigheden' kan de overheid opnieuw onafhankelijk worden van consultancybureaus die kennis en kunde als commercieel verhandelbaar product behandelen. Ook zouden zowel publieke als private organisaties in moeten zetten op aanbesteding en advies als bron van kennisvergaring, in plaats van als vluchtige economische transactie. Door adviseringsprojecten op te vatten als leerprocessen kunnen organisaties meer zelfredzaam worden. Ten slotte zouden consultants alleen gecontracteerd mogen worden onder voorwaarde van transparantie en openbaarmaking van belangenconflicten.

Mazzucato en Collington benadrukken het belang van assertieve organisaties die het heft weer in eigen hand nemen en durven te breken met magisch marktdenken en het neoliberale calimerocomplex van zogenaamd incapabele ambtenaren. Aan alle mensen die zich daar hard voor maken is hun boek opgedragen.

Matthias Rekers is onlangs afgestudeerd in de politieke geschiedenis en is geïnteresseerd in mentaliteiten en persoonlijke netwerken.

"OP HET GEBIED VAN WERK HEBBEN WE EEN HEEL GROOT PROBLEEM IN NEDERLAND"

'Vroeger zat het ministerie van Economische Zaken hier, maar nu de planbureaus,' vertelt Maroesjka Versantvoort. We lopen door een oud statig pand aan het Bezuidenhout, met hoge ramen en plafonds, uitkijkend over bestuurlijk Den Haag. Schuin tegenover zit tijdelijk de Tweede Kamer, de buurman is de SER. Een goede plek om na te denken over arbeid in de samenleving, en dat doet Maroesjka Versantvoort. Ze is programma-leider bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, en bijzonder hoogleraar Arbeid en Zingeving aan de Protestantse Theologische Universiteit. Komend najaar verzorgt ze een lezing in de Banningleergang.

∞ Door Twan van Lieshout

Wat betekent werk voor mensen?

"Het betekent van alles: het is een manier voor mensen om in het levensonderhoud te voorzien. Om in contact te treden met anderen, om sociaal bezig te zijn, iets te doen voor de bredere maatschappij. Het is voor veel mensen ook een vorm van zingeving, betekenis geven aan je leven. En als laatste een mogelijkheid tot zelfontplooiing en zelfverwezenlijking."

Zien we ook nog verschillen in die betekenissen, tussen groepen of generaties?

"Als je kijkt naar hoe zinvol mensen hun werk vinden, dan zie je wel verschillen tussen bijvoorbeeld ouderen en jongeren. Die percentages liggen bij ouderen iets hoger. Het ervaren van zingeving staat los van of iemand praktisch of theoretisch is opgeleid. Ook iemand die een huis of een kantoor schoonmaakt, kan veel zingeving ervaren als het er netjes bij ligt."

Iedereen heeft zijn eigen vakmanschap?

"Precies. Mensen kunnen daar iets over vertellen, anderen iets over leren. Dat geeft waarde, identiteit."

Maar u noemt dit omdat u het gevoel hebt dat dit te weinig gezien wordt?

"Ja. Ik heb die vraag wel een aantal keer gekregen: is zingeving niet iets voor hoger opgeleiden, die zweverig 'voorbij het geld zijn', en dat voor hen zingeving in het werk gevonden moet worden? Dat denk ik dus niet. Het is van alle tijden. De behoefte aan zingeving is inherent aan mens zijn. Daar ben ik van overtuigd. En werk is een belangrijk onderdeel van mens zijn, van onze maatschappij, van het dagelijkse leven - het komt elke dag hierin terug."

Maar er zijn wel tijden geweest waarin het vakmanschap veel meer centraal stond. Onze kapitalistische samenleving is gericht op markt en prijzen. Zorgminutjes. Thuiszorgers die geen gesprek meer kunnen voeren terwijl dat in hun optiek echt onderdeel is van het vakmanschap.

"We stellen soms mindere of andere eisen aan kwaliteit. Dat is een reden waarom dit onder druk kan komen te staan. Een andere reden is hyperspecialisatie en complexiteit. Mensen moeten soms bepaalde afgebakende taken verrichten, maar vanuit hun visie op vakmanschap zou hun taak veel groter zijn. We kiezen er toch voor om dat kleiner in te richten, omdat het economisch efficiënt is."

Wat betekent die complexiteit voor de zingeving van arbeid? Waarin uit zich dit?

"De complexiteit lokt hyperspecialisatie uit. En dat kan vervreemding

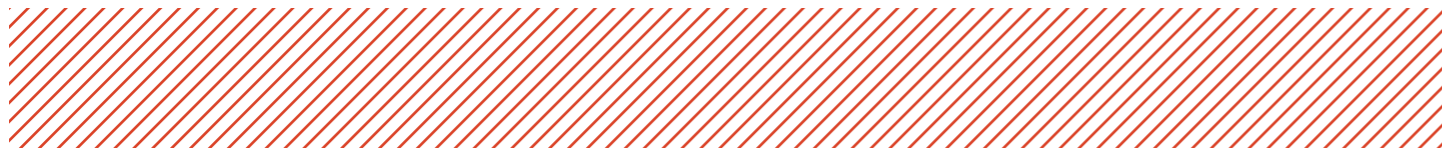
geven. Dat mensen niet meer het idee hebben waarom ze iets doen, wat de betekenis van hun werk voor het grote geheel is. Om de complexiteit behapbaar te maken, verdelen we het werk in steeds kleinere brokjes, waar mensen dan verantwoordelijk voor zijn. Die taak is dan al complex genoeg. Daardoor is er minder verbinding met waarom we dit willen, en waartoe het leidt voor de samenleving, de klant of de patiënt.

"Mensen met veel zingeving zijn gezonder, productiever, welvarender."

Hyperspecialisatie en meer complexiteit hebben ondermijnende elementen in zich voor het kunnen ervaren van zingeving. Terwijl we aan de andere kant weten uit onderzoek: mensen met veel zingeving in hun leven zijn gezonder, productiever, welvarender. Dus als je als werkgever of als samenleving ervoor kunt zorgen dat het werk zingevend is, dan pluk je daar breder de vruchten van dan dat het alleen bijdraagt aan het geluk van die ene werknemer."

Wat voor impact heeft de meritocratische samenleving - het succesvol kunnen en dus moeten zijn - op zingeving, en is dat iets meer van jongeren?

"Individualisering, gerichtheid op de persoon en persoonlijke ontwikkeling, zie je sterker terug in de moderne tijd. Dat is ook een van de redenen dat we zoveel burn-outs zien bij jonge werkenden. Ze hebben het idee 'ik kan heel veel', 'de samenleving biedt heel veel

mogelijkheden'. Mensen verwachten dan veel van zichzelf en hun omgeving, en verwachten ook dat kansen gerealiseerd kunnen worden. Wanneer dat gaat schuren, wordt het lastig om dat te dragen."

U noemt in uw oratie ook de bullshitjobs, waarbij mensen zich afvragen wat ze nu werkelijk toevoegen.

"We spreken over bullshitjobs of onzinbanen als het werk nergens toe leidt, niet bijdraagt aan een hoger doel, of zelfs doelen die belangrijk zijn voor de samenleving ondermijnt. De waarde van het werk dat mensen doen, wordt dan door henzelf in twijfel getrokken. Dat is iets anders dan dat het werk op zich waarde heeft voor de samenleving, maar dat iemand zich beter kan ontplooiën in ander werk. Beide geven denk ik aanleiding tot gevoelens van ongemak, ontevredenheid, voor het vastlopen in het werk. Of zelfs, wanneer dit financieel kan, afscheid nemen van werk."

Is er een recht op zingevend werk?

"Dat zou ik eigenlijk heel mooi vinden. Maar wat de één zingevend vindt, vindt de ander misschien weer niet. En als je je werk als volstrekt zinloos ervaart, dan is de vervolgvraag 'wiens verantwoordelijkheid is dat?' Een recht is heel zwaar. Mensen hebben ook een eigen verantwoordelijkheid om te kiezen voor ander werk. Ik zou politieke partijen die straks gaan formeren over de vraag wat we gaan doen op de arbeidsmarkt wel adviseren om dit denkframe mee te nemen. Omdat zingevend werk heel positieve effecten heeft, en negatieve effecten voorkomt. Het is niet de enige route, maar het is wel een route die óók nodig is."

Hoe is het gesteld met het werk in Nederland?

"Ik denk dat we te maken hebben met een heel groot probleem. Er ligt een grote uitdaging voor het nieuwe kabinet. We hebben te maken met enorme arbeidskrapte. En dat is niet alleen een probleem voor de arbeidsmarkt. Dat is ook een probleem voor de overheid en voor de voorziening van publieke goederen die we met elkaar belangrijk vinden. Het kunnen zorgen voor onderwijs, zorg, infrastructuur, defensie. We hebben te weinig mensen om die publieke goederen te maken met elkaar. Terwijl je de arbeidsmarkt moet inrichten als je als samenleving brede welvaart nastreeft."

Iets anders wat problematisch is, is het groeiend aantal jonge werknemers dat kampt met mentale problemen, zoals de burn-outs die ik al noemde. Dat gaat niet vanzelf over: als ze ouder worden, dat ze dan minder last van mentale problemen hebben. En wat geven zij door aan volgende generaties? Hoe gaan we daarmee om? Het is een duidelijke spiegel voor hoe we arbeid organiseren. We vragen veel van mensen. En als we kijken naar de uitdagingen waarvoor we staan, moeten we nog meer gaan vragen van deze mensen."

"We vragen meer dan mensen aankunnen, waardoor ze vastlopen."

Wat zien we in die spiegel over hoe we onze samenleving inrichten?

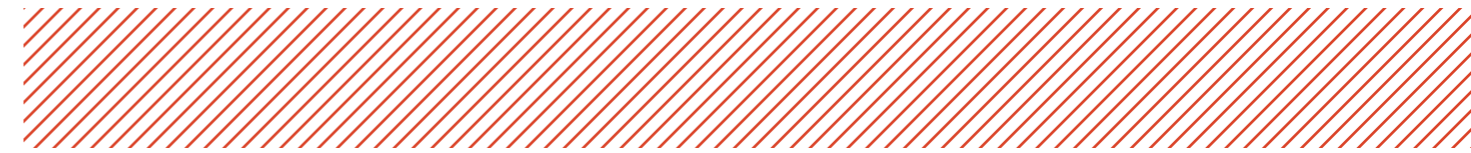
"Dat we meer vragen dan mensen aankunnen, waardoor mensen vastlopen in wat van hen verwacht wordt, ze van zichzelf verwachten en wat ze kunnen realiseren. Dat

mensen moeite hebben om verschillende rollen te combineren. Er is een overvraging van burgers in algemeenheid, en werknemers in het bijzonder. En tegelijkertijd hebben we weinig antwoord op hoe nu om te gaan met die krapte. De politiek probeert bijvoorbeeld door het instellen van een voltijdsbonus mensen te stimuleren om meer uren te werken. Er is ook wel enig potentieel. In Nederland werken veel vrouwen in deeltijd. Maar ook dat heeft consequenties. Als je kijkt hoe zorg en kinderopvang zijn opgebouwd: dat berust voor een groot deel ook op de veronderstelling dat mensen naast hun werk nog wel iets kunnen doen. Ook wordt veel verwacht van investeringen in technologie."

Maar daarmee zijn we er niet. Ik denk dat dit vraagt om een visie op bredere welvaart, op consumptie, op kwaliteit van leven en arbeid daarbinnen en discussie daarover. Als we kijken naar welvaart en de betekenis van arbeid – niet alleen als een manier om productie te draaien en geld te verdienen voor levensonderhoud en consumptie maar ook wat het betekent voor het leven – dan hebben we een hele grote uitdaging."

Wat is hierbij dan de rol van de politiek en van de overheid?

"De politiek moet de discussie daarover aangaan, omdenken en heldere vergezichten bieden. We moeten weg uit deze bestaande systemen. Om Einstein te citeren, als de oplossingen van het verleden niet blijken te werken en problemen groter worden, dan werken ze zeker niet in de toekomst. Dus dat vraagt om alternatieve oplossingen, en om keuzes: wat streven we na voor ons land? Zeker als mensen zich moeilijk laten verenigen: economische groei, welvaart, goede zorg. Nu doen we dat door vrij veel van mensen te vragen

en dat voor een deel via de overheid en een deel via mantelzorg te organiseren."

Welke oplossingen ziet u, en wie is aan zet?

"Dat is natuurlijk niet heel makkelijk. Als we zien hoe het nu is, zijn we tegen een aantal grenzen aangelopen. Dat vraagt erkenning daarvan. En een stap terugzetten en dan kijken wat we willen, wat dat vraagt, en hoe we dat kunnen organiseren. Oplossingen kunnen nooit alleen bij de overheid of alleen bij burgers liggen. Het vraagt wat van allebei, en ook van werkgevers en maatschappelijk middenveld."

Waar denkt u dan concreet aan?

"Arbeid en tijd zijn schaars, gezondheidszorg staat onder druk, en tegelijkertijd willen we een aantal publieke goederen produceren die voor de samenleving goed zijn. We offeren nu schaarse ruimte op aan distributiecentra om het mogelijk te maken om elk mogelijk pakketje uit China of de VS over te vliegen. Het is heel fijn dat ik dit telefoonhoesje voor vijftig cent kan bestellen. Maar daar werken wel mensen voor. Hoe houdbaar en wenselijk vinden we dat? Moeten we voor deze vorm van consumptie grond beschikbaar stellen?"

"Ik mis een visie op het verdienenvermogen en de brede welvaart van Nederland."

Een liberaal zou zeggen, kennelijk willen mensen dit. Dit is wat de markt ons geeft, en wat dus goed is.
"Ja, precies. Het is een politieke vraag, maar de verantwoordelijkheid van het beantwoorden van

die vraag wordt afgewenteld op het collectief. Die vrijheid en die consumptie schuren. De groei geeft druk, op de arbeidsmarkt, op het welzijn van werkenden, en straalt af op het collectief."

Wat ik daarnaast mis, is een visie op het verdienenvermogen en de brede welvaart van Nederland van de toekomst. En wat dit betekent. Daar hebben we van het afgelopen kabinet niet veel van teruggezien. Ik zou graag zien dat er geschetst wordt waar we naar op weg zijn. Dan is het ook makkelijker om draagvlak te verwerven, en ook om de pijn te dragen wanneer we van iets afscheid moeten nemen."

Nu hebben we een krappe arbeidsmarkt, die door vergrijzing en de toenemende zorgvraag nog wel zal aanhouden. Tegelijkertijd dienen Artificial Intelligence en robotisering zich aan. Wat gaat dit betekenen, ook voor mensen die zien dat er machines komen die dingen kunnen die zij ook kunnen, en zelfs misschien wel beter?

"Dat kan zorgen voor onzekerheden bij mensen. En het zal leiden tot het doorzetten van patronen die we nu ook al zien. Nu hebben we beroepen die er tien à twintig jaar geleden niet waren, en dat zal doorgaan. Het doet ook wat in de verdeling: naar bepaald type werk zal meer vraag zijn zoals 3D-printerprogrammeurs, docenten webdevelopment, of beroepen waar we nu nog niet eens over na kunnen denken omdat we dat nog niet kunnen zien. Als samenleving moeten we nadenken over tijdig inspelen op omscholing van mensen, goed kijken naar behoeftes van de samenleving in brede welvaart. Dat betekent misschien

dat ook meer baancreatie die voorbij de technologisering gaat, en meer zit in het intermenselijke contact."

"Misschien moeten we arbeid veel duurder laten worden."

Je kunt ook denken aan de door de econoom Keynes voorspelde 15-urige werkweek: we krijgen meer vrije tijd en kunnen dan ook meer voorzien in zorg voor elkaar. Maar dat dit dus niet meer betaald wordt?

"Het één sluit het ander niet uit. Denk aan hoe we om kunnen gaan met de ontwikkeling van lonen. De afgelopen decennia is heel erg ingezet op loonmatiging. Misschien moeten we arbeid veel duurder laten worden. Dat zal, in combinatie met technologie, leiden tot minder inzet van arbeid. En dat met duurder wordende arbeid mensen toch in staat zijn om met minder uren arbeid in hun levensonderhoud te voorzien."

En als mensen dan minder uren gaan werken, wat betekent dit voor de zingeving?

"Dat hangt af waar mensen hun tijd mee gaan vullen. Of ze activiteiten gaan doen die ze zingevend vinden of niet. Anderzijds is het natuurlijk nu ook niet zo dat mensen hun volle 40, 32 of 24 uren volledig zingevend en nuttig vinden."

Opvallend vind ik dat uit onderzoek blijkt dat mensen niet alleen om geld werken. Als mensen het geld niet meer nodig hebben, blijven ze toch werken. Dat is een indicatie dat het werk dat mensen doen ook een belangrijke vorm van zingeving in hun leven is, wat iets bijdraagt dat ze niet in andere activiteiten vinden."

EEN MAN DIE ZIJN STEM VERHEFT

In 2013 reden we met de trein vanuit Polen Lviv binnen, de meest westelijke stad van Oekraïne. We dwaalden door de straten, bezochten de Opera, de oosters-orthodoxe Andreaskerk en de begraafplaats. Na een paar dagen in deze mooie stad reisden we naar het gebergte van de Karpaten waar we een week bij een boeren-gastgezin verbleven. De boer bracht ons dagelijks naar de wandelpaden in de bergen. Terwijl wij vele kilometers in de uitgestrekte bossen liepen, zocht hij naar paddenstoelen die we 's avonds bij het diner kregen geserveerd. Deze boer praatte als hij thuis was veel harder dan de andere leden van het gezin. Toen ik aan onze Oekraïense gids vroeg of de boer slechthorend was, antwoordde hij dat de boer dat deed om zijn autoriteit in het gezin te doen gelden. Van doofheid was geen sprake.

Terwijl ik dit tien jaar later schrijf, woedt er een verschrikkelijke oorlog in Oekraïne. Er is daar geen sprake meer van vakantie vieren. Het land wordt aangevallen door een veel grotere en krachtigere vijand en biedt heldhaftig verzet. Bij het uitbreken van de oorlog kregen Oekraïense mannen tussen de achttien en de zestig het verbod te vluchten en werden zij opgeroepen om hun land te verdedigen. Zij mochten en mogen het land niet verlaten. De vrouwen en kinderen konden thuisblijven of vluchten. Vrouwen werden zo naar de marge geduwd.

De Russische oorlog in Oekraïne gaat gepaard met slachtpartijen onder burgers en verwoesting van steden en dorpen. Via de media bereiken ons verontrustende verhalen van menselijk leed. Meer en meer gaat het om meldingen van seksueel geweld en verkrachting van Oekraïense vrouwen en kinderen door Russische soldaten. Volgens de Oekraïense ombudsvrouw voor mensenrechten Lyudmyla Denisova zijn sinds de Russen zich terugtrokken uit Boetsja, tientallen vrouwen systematisch verkracht. Dergelijke misdaden worden gebruikt om te vernederen, te intimideren en te straffen. Het systematische aspect doet vermoeden dat verkrachting onderdeel is van de militaire strategie.

Ongeveer tien procent van de Oekraïense strijdkrachten, zo'n zestigduizend, is vrouw. Hun strijd om samen met hun mannelijke kameraden te vechten - in feite een strijd voor het recht om, net als mannen, te doden en te sterven in een oorlogssituatie - is zwaar. De sanitaire situatie is een groot probleem. Veel vrouwelijke veteranen ondervonden gezondheidsproblemen na demobilisatie. In een loopgraaf is het vaak nat en koud. De meeste militaire artsen zijn niet toegerust om blaasontstekingen te behandelen.

Sinds Rusland in 2014 de Krim annexeerde, schuift Oekraïne cultureel en politiek op naar het Westen en door de kandidaat-status bij de Europese Unie staan vrouwen-rechten in Kyiv hoog op de agenda. In speeches spreekt president Zelensky over de dappere mannen én vrouwen die het land verdedigen. Ook maatschappelijk is er enthousiasme: op Instagram worden plaatjes van jonge vrouwen met kalasjnikovs in de hand geestdriftig gedeeld. Maar er is ook een andere werkelijkheid. Oekraïne is nog steeds een conservatief land met traditionele rolverdeling en hardnekkige stereotypen over wat vrouwelijk is en hoort te zijn. Vele vrouwen vluchtten met hun kinderen naar West-Europa en emanciperen. De vrouwen krijgen een eigen stem. Een man die na de oorlog zijn stem verheft zal geen indruk meer maken.

Tekst: Evelien Polter

Beeld: Ruslan Lytvyn, Olena Z & photographer.moskov

BESTE VRIENDEN

De Pakistaans-Britse auteur Kamila Shamsie vertelt in haar roman *Beste vrienden* (2023) hoe hartsvriendinnen Zahra en Maryam in de jaren tachtig opgroeien in de Pakistaanse hoofdstad Karachi, in de nadagen van de dictatuur. Zahra's ouders steunen de oppositie, die van Maryam de zittende elite. Een puberale stomiteit gooit hun gezamenlijke leven overhoop. Jaren later, wanneer beiden in Londen glansrijk carrière hebben gemaakt, blijkt dat nog steeds consequenties te hebben. Wanneer de man die als 17-jarige de aanleiding was voor de ingrijpende verandering in hun levens, weer opduikt, moeten ze hun keuzes van toen opnieuw onder ogen zien.

Door Naomi Woltring

Shamsie gaat nadrukkelijk in op politieke vragen en maatschappelijke ontwikkelingen. Ze schetst hoe de dood van de Pakistaanse dictator de

weg vrijmaakt voor de verkiezing van de 35-jarige oppositiepolitica Benazir Bhutto tot premier en de grootse verwachtingen die dit onder de generatie van Zahra en Maryam teweegbrengt. Zahra contempleert bijvoorbeeld: "Iedereen wilde meer dan het schoolreglement hen toestond, zij was niet de enige. [...] Waarom moesten ze zo ingesnoerd worden, waarom moesten ze zo flets zijn in hun schooluniform, waarom moesten ze 's morgens altijd aan de rechterkant van de trap lopen, waarom mochten ze niet losbreken? De wereld was nu nieuw en anders, waarom moesten ze dan toch in hetzelfde keurslijf blijven zitten?" Ondertussen ziet Maryams grootvader, de patriarch aan het hoofd van zijn familiebedrijf, weinig in vrouwen op invloedrijke posities. Over Bhutto zegt hij: "Zij zal nooit iets besturen. We horen al meer over haar echtgenoot dan over haar."

Treffend is Shamsies term 'meisjesangst' (*girl fear* in het origineel) – de voor vermoedelijk alle vrouwen herkenbare angst om je te begeven in een verlaten donkere straat of op een uitsluitend door mannen bezet terras. Natuurlijk kunnen ook mannen lastiggevallen of aangerand worden. Maar van angst hiervoor hebben jongens geen last.

In het Londen van 2019 ziet Zahra een omkering van de ontwikkeling die Pakistan begin jaren tachtig doormaakte. Burgerrechten worden ingeperkt en ze ziet knarsetandend aan hoe Maryam ten behoeve van

Kamila Shamsie – *Beste vrienden*,
Uitgeverij Signatuur, 2023
(door Anne Jongeling vertaald uit het
Engels, *Best of Friends*, 2022)

haar techondernemingen toegang tot de politieke elite koopt met duizelingwekkende partijdonaties. Bovendien wordt het klimaat voor immigranten steeds grimmiger en de omstandigheden in de Britse uitzettingscentra steeds mensonterender. Als hoofd van 's lands belangrijkste burgerrechtenorganisatie stelt Zahra dat aan de kaak. En hoewel haar liberale verdediging van de democratische rechtsstaat en mensenrechten vanwege haar overduidelijke morele superioriteitsgevoelens irritatie opwekt, zijn haar eigen keuzes als het er echt toe doet bewonderenswaardig principieel en consequent. Maryam wil haar vriendin beschermen, maar handelt daarbij conform de mores van de oude Pakistaanse elite, niet in de geest van Zahra's rechtsstaat. Ze verstaan elkaar slecht – of doen ze alsof?

Shamsie laat zien dat vriendschap en liefde, angst en haat universeel zijn, of je nu in Pakistan of het Verenigd Koninkrijk woont. Maar de instituties die beschermen en reguleren, die vrijheid bieden of onderdrukken, zijn dat niet. Juist die instituties, en hoe individuen daarbinnen handelen, maken alle verschil. Die boodschap brengen in een boek over vriendschap is een prestatie van formaat.

RELIGIE IN EEN HOEKJE?

GroenLinks en de PvdA gaan hechter samenwerken en een nieuw blok vormen in de Tweede Kamer. Ik sprak met hem over religie en politiek. Welke rol kunnen levensbeschouwelijke clubs in een zich hergroeperend links spelen?

Dirk Achterbergh

Er is alom wantrouwen in het politiek en openbaar bestuur. Dat treft ook links. Gaat de steeds hechtere samenwerking tussen de PvdA en GroenLinks dat veranderen?

"Dat wantrouwen is inderdaad een groot probleem. De afgelopen decennia hebben kabinetten gedaan alsof waarden er niet meer toe doen. Wat hou je dan over? Ofwel de overheid laat veel over aan de samenleving, vaak de markt, ofwel je voert beleid op louter technocratische of pragmatische gronden. Problemen moeten worden opgelost, toch? Het debat gaat dan over hoeveel minuten een verzorgende nodig heeft om een patiënt te verschonen, maar niet meer over de waarde van zorg en over hoe die zorg er dan uit zou moeten zien. Het draait dan om de vraag hoe je de Cito-score met 2 procentpunt kunt verhogen, zonder een idee te hebben wat je met onderwijs wil bewerkstelligen. Maar zo kan je niet besturen, je hebt een waarden-

"Politiek en overheid opereren in een moreel leeg systeem."

perspectief nodig, alleen al om burgers te kunnen aanspreken. Politiek en overheid opereren in een leeg moreel systeem. Mogelijk dat politici persoonlijk wel handelen vanuit door hen gevoelde waarden, maar de taal ontbreekt om daarover met elkaar van gedachten te wisselen.

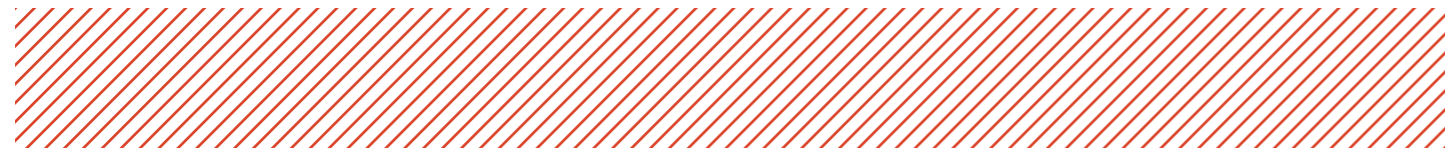
Ruard Ganzevoort

Ik denk dat deze morele leegte in forse mate bijdraagt aan het wantrouwen tussen burger en bestuur, gedeelde waarden ontbreken, er is geen morele common ground meer, erger nog, die lijkt helemaal niet te worden nagestreefd.

Het wordt hoog tijd dat we die waardendiscussie weer op gaan zoeken. Overigens is dat niet het alleenrecht van links, maar een nieuw links blok moet en kan daar wel aan bijdragen. Ik denk dat je dan ook uitkomt bij

religie en levensovertuiging. Want al dertig eeuwen gaat het in religieuze tradities over waarden en vraagt men zich af: wat is nu een goede wereld, hoe willen we leven met elkaar?"

Als je, zoals je bepleit, een waardenperspectief hanteert, hoe kijk jij dan naar het vluchtelingenvraagstuk, toch een heftige politieke kwestie?
"Aan beide kanten van de discussie spelen legitieme waarden. Aan de ene kant is er de medemenselijkheid

en barmhartigheid om mensen in nood te helpen. Aan de andere kant is er de meer conservatieve bescherming van eigen leefgemeenschap en cultuur. De vraag is hoe je die legitieme waarden, die op het eerste gezicht op gespannen voet met

“waarden bespreken en proberen te verenigen”

elkaar staan, bij elkaar brengt? Ik denk dat ze niet onverenigbaar zijn, in tegenstelling tot diegenen die migratie als een belangenstrijd zien tussen wij en zij, een zero sum game: wat de nieuwkomer wint, gaat ten koste van de ontvangers. De waarde van een veilige leefwereld geldt zowel voor de bewoners in kwetsbare wijken als voor de migranten. Als je de waarden van veiligheid en leefbaarheid serieus neemt en je je daarvoor verantwoordelijk weet, zou dat kunnen betekenen dat je veel meer gaat investeren in Afrika en Syrië én in kwetsbare wijken in Nederland. Maar op dit soort oplossingen kom je pas als je het gesprek vanuit een waardenperspectief voert. Het is niet zo dat zo'n gesprek gemakkelijk is, ook waarden kunnen botsen en schuren, maar alleen door waarden te bespreken en proberen te verenigen kom je tot een oplossing die standhoudt.”

Je onderstreept de waarde van religie, maar religie heeft bij linkse mensen een slechte reputatie.

“Ik onderscheid twee soorten religiekritiek. Op de eerste plaats de intellectuele: het kan toch niet dat er een God bestaat, elke vorm van religie is een dwaalleer. Je ziet dat hard seculiere denken bijvoorbeeld bij een club als Vrij Links. Van mij mag je dat vinden, maar tegelijk

vind ik deze intellectuele kritiek politiek irrelevant. Een tweede soort, de sociale religie-kritiek vind ik wel van belang. Als religieus gekleurde waarden worden ingezet om mensen klein te houden en om macht te legitimeren, is kritiek nodig en politiek relevant. Bijvoorbeeld op de Russische patriarch die Poetins wapens inzegent, op de Amerikaanse Evangelicals die hun antidemocratische en discriminerende ideeën exporteren, op de SGP die de positie van transgenders ondermijnt, op moslimleiders die met hun acties tegen de Mohammed-cartoons ook misstanden in eigen kring verhullen. Links zou beter onderscheid moeten maken tussen deze twee vormen van religiekritiek. Dat vraagt om een respectvolle houding ten opzichte van religies en om een zuiver onderscheidingsvermogen.”

“Religie kan mooi én gevaarlijk zijn.”

Je schreef eens in een blog dat religie mooi én gevaarlijk kan zijn.

“Religie heeft een revolutionair potentieel doordat zij de mens als onderdeel van een veel groter verband ziet: de wereld, de natuur, de kosmos. Door die oriëntatie op iets groter, stelt zij alles wat wij mensen gewoonlijk doen en denken ter discussie. Niet voor niets zie je dat religieuze leiders een belangrijke rol spelen in emancipatie- en bevrijdingsbewegingen die ook door links worden gesteund.

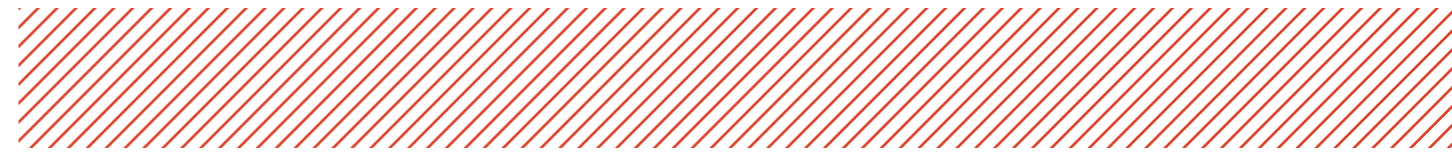
Het verhaal van de barmhartige Samaritaan die zijn plannen voor die dag verstoord zag, doordat iemand langs de kant van de weg

om hulp vroeg en een beroep op hem deed, is illustratief. Op dat moment wordt het persoonlijk belang en het eigen perspectief van de Samaritaan opgebroken voor iets groter, er gebeurt iets transcenderends en dat bergt een revolutionair potentieel in zich. Zie het verhaal van Jezus die volgens de gevestigde orde ondermijnd bezig was: hij praatte zomaar met vrouwen, met buitenstaanders, vormde een bedreiging.

Maar religie kan ook een institutionalisierende, machtsbevestigende kracht zijn. Die spanning tussen verandering en conservatisme is vanouds aanwezig in religieuze gemeenschappen. Je kunt het zien bij de huidige paus die afwisselend progressief en conservatief overkomt en zo die dubbele dynamiek belichaamt.”

Mij viel op tijdens een bijeenkomst van Linker Wang en de Banning Vereniging dat er een appél werd gedaan op de persoonlijke verantwoordelijkheid: een beter milieu begint bij jezelf. Banning had het al over persoonlijk socialisme, het CDA sprak vroeger over het moreel appél. Hoe zie jij die individuele verantwoordelijkheid die religieus geïnspireerde denkers zo benadrukken? Het kan toch niet alleen van de overheid en van wetgeving komen?

“Ik zie dat als een fundamentele spanning tussen wat wel heet structure en agency. Die sociologische discussie is eigenlijk nooit opgelost, dus ik denk dat beide polen bij elkaar horen. De slogan ‘het milieu begint bij jezelf’ kan ook een drogreden zijn om niets te hoeven veranderen in wetgeving en overheidsbeleid. VVD en in mindere mate D66, gaan uit van het primaat van individuele keuzes, dat is hun motor van verandering, bedrijfsleven en overheid volgen dan. Socialisten zetten van oudsher in op structuurveranderingen: wetten, belastingen,

overheid. Die sturen de individuele keuzes. GroenLinksers zitten daartussenin, zij worden als wat liberaler gezien dan traditionele socialisten. Individuele keuzes en verantwoordelijkheid zijn waardevol, maar niet voldoende om de grote uitdagingen van deze tijd te beantwoorden. Voor een nieuw links blok lijkt het me van belang om beide polen bij elkaar te houden.

Maar het christelijk-sociale denken, waar je in je vraag naar verwees, hield zich niet in de eerste plaats bezig met het vraagstuk van individu versus overheid maar vooral met de waarde van het maatschappelijk middenveld: tussen de individuele burger en de overheid zit nog iets anders van grote waarde, namelijk gemeenschappen. Zij zijn door onderlinge verbondenheid in staat om zelf in een deel van hun behoeften te voorzien. Daar had het CDA, in zijn goede dagen, een sterk verhaal over, waar links nu veel van zou kunnen opsteken.

In de verzekeringswereld zie je grote anonieme structuren zoals zorgverzekeraars of het uww. Op deze organisaties kunnen burgers een beroep doen, waarbij hun individuele rechten wettelijk verankerd zijn. Maar het besef van onderlinge verbondenheid, het idee van ‘draagt elkanders lasten’, lijkt verloren te zijn geraakt. Wat dat betreft is een broodfonds, opgericht door zzp'ers om te voorzien in financiële compensatie bij inkomstenderving, een interessante ontwikkeling. In de zorg in Nederland zijn bijna alle instellingen van oudsher ontstaan vanuit particulier initiatief. Ook in het onderwijs is het nog steeds een groot goed dat scholen door gemeenschappen zelf kunnen worden opgericht en bestuurd. Traditioneel links heeft het vaak

knap lastig met dit soort instellingen, maar zien we hun waardevolle bijdrage aan publieke taken niet te veel over het hoofd?

Mijn beeld, als buitenstaander, is dat er in de PvdA wel sprake is van sympathie voor het idee van een gemeenschap, maar dat dit toch vaak erg abstract blijft. Op de schaal van een dorp wordt dat niet uitgewerkt. Traditioneel was er in de sociaal-democratie sprake van de arbeidsgemeenschap, de fabriek, maar die ideeën lijken geen gelijke tred te houden met de opkomst van kennisintensieve arbeid en digitaal werken. Opmerkelijk vond ik een initiatief van GroenLinks en CDA-wethouders. Zij schreven een gezamenlijke notitie over hoe je op het niveau van gemeente, wijk of dorp dat gemeenschapsdenken in de praktijk zou kunnen brengen. Overigens is het bij mooie woorden gebleven, omdat bijvoorbeeld hervormen en bezuinigen in de decentralisatie onder Rutte II niet samen gingen.

De Linker Wang en de Banning Vereniging zouden zich bij uitstek moeten beijveren om dit communitaristisch perspectief binnen links te versterken. Omarm het zelforganiserend vermogen in de samenleving, geef dat de ruimte en wees niet te bang voor verschillen die dat oplevert. Zorg er wel voor dat het publiek belang hiermee gediend wordt. Links heeft hier een wereld te winnen.”

Je noemde al twee aandachtspunten voor de Linker Wang en de Banning Vereniging: bevorderen van het waardenperspectief en het stimuleren van het gemeenschapsdenken. Hoe zie je de rol van levensbeschouwelijke clubs binnen een zich hergroeperend links?

“Omarm het zelforganiserend vermogen in de samenleving, geef dat de ruimte en wees niet te bang voor verschillen.”

“Eerst twee waarschuwingen. Pas op om een reünie-vereniging van (al dan niet ex-)gelovigen te worden. Binnen seculiere partijen als GroenLinks en de PvdA is het soms de enige plek waar mensen dan nog over religie praten. Ze komen bijeen in een apart hoekje, maar dat is irrelevant voor de partij als geheel. Een tweede valkuil kan de neiging zijn om je te beperken tot een tegengeluid op ethisch terrein: “Links moet niet te liberaal worden waar het gaat om euthanasie of abortus, want er is ook nog iets anders...” Maar krijg je dan geen ChristenUnie-light verhaal? Begrijp me goed, met beide posities is op zich niks mis, maar als dat alles is, dan vind ik dat geen grote bijdrage aan het doordenken van ons gedachtegoed en wat we daarmee zouden moeten doen.

“Religieuze inspiratie brengt mij ertoe om fundamenteel te denken vanuit gemeenschap en verbondenheid.”

Religieuze inspiratie brengt mij ertoe om fundamenteel te denken vanuit gemeenschap en

verbondenheid, met de wereld en met de natuur. Ik noem dat politiek met compassie. Uitbuiting van de aarde is vanuit deze verbondenheid uit den boze, we kunnen de natuur niet overheersen of uitroeien, we zullen ermee moeten samenleven. Wij mensen zijn slechts tijdelijke bewoners en hebben evenveel recht op een goed leven op aarde als dieren of planten. Die verbondenheid geldt natuurlijk ook voor de mensen om ons heen. De boer hier verderop (Ganzevoort woont op het platteland) met zijn omgedraaide vlag behoort meer tot de lokale gemeenschap dan ik als nieuwkomer. Je moet je afvragen of zijn tachtig koeien eigenlijk wel zo'n groot probleem vormen. De waarde die hij hecht aan zijn boerderij, aan het land waar zijn familie al generaties op werkt, is veel meer dan alleen een financieel gegeven. Het is ook de verwerkelijking van zijn persoon. Daar kom je achter als je je verbonden weet. Alleen dan kun je bespreken hoe de waarden van die boer verenigbaar zijn met de waarde van de natuur.

Links loopt het risico dat het terecht komt is een soort wereldverbeteraarschap aan de groene kant of in de verheffing van arbeider aan de sociale kant. Echter het onderliggende verhaal van de specifieke waarde van gemeenschap en verbondenheid, dreigt uit beeld te raken. Dit verhaal dat achter de belangenstrijd, achter de klassenstrijd, achter de duurzaamheidsdiscussie ligt, is dat ook niet het verhaal waar links al zo lang naar op zoek is?

Als het fundament van verbondenheid en gemeenschap ontbreekt of te zwak is, komt links

er niet goed uit. Dat zie je bij de migratiekwesitie, het sterkst bij de sp en ook in mindere mate bij

“wereldwijde verbondenheid in het hart van de politiek brengen”

de PvdA, het wordt dan snel een wij-zij-verhaal, sociaal achter de dijken. Aan de groene kant zie je de Partij voor de Dieren met een radicaal ecologische stellingname, waarbij een internationaal perspectief lijkt te ontbreken: men is erg eurosceptisch, benadrukt het primaat van nationale besluitvorming, even kort door de bocht: groene nostalgie achter de dijken. Een hergroepering van GroenLinks en de PvdA daagt levensbeschouwelijke en religieus geïnspireerde clubs uit om het denken en handelen vanuit waarden en wereldwijde verbondenheid weer in het hart van de politiek te brengen. Niet om onszelf te bewijzen, maar om links vooruit te brengen.”

Ruard Ganzevoort was twaalf jaar lid van de Eerste Kamer voor GroenLinks, voorzitter van de Linker Wang, predikant en decaan van de faculteit religie en theologie aan de VU en is nu rector van het International Institute of Social Studies (ISS) in Den Haag. Zijn werk is terug te vinden op zijn website: www.ruardganzevoort.nl of zijn blog: ruardganzevoort.wordpress.com.

‘NIETS DOEN IS GEEN NEUTRALE POSITIE IN DE KLIMAATCRISIS.’

Anne Kervers dacht dat ze economie moest begrijpen om verandering te kunnen bewerkstelligen. Na haar afstuderen ging ze werken bij de Triodos Bank om zich later weer te verbinden aan de universiteit, waar ze onderzoek doet naar een nieuw normatief kader voor financiële schulden. Omdat ze inmiddels meent dat burgerlijke ongehoorzaamheid het meest effectieve middel is om de klimaatcatastrofe zo veel mogelijk te beperken, is ze actief geworden bij Extinction Rebellion (XR). Waarom sloot ze zich aan? En pleegt de organisatie proportionele burgerlijke ongehoorzaamheid of roept XR op tot geweld? In een serie interviews voor *Tijd&Taak* interviewt Jochum Veenstra personen die botsen met jongere of oudere generaties en onderzoekt wat ze van elkaar kunnen leren.

∞ Jochum Veenstra

Eén van de favoriete plekken in Nederland van Kervers is de natuur tussen Zeist en Veenendaal. Daar, tussen de bossen in Maarsbergen, woonden haar grootouders en als kind ging ze vaak bij hen op bezoek en maakten ze lange wandelingen. Haar opa en oma moedigden haar aan om vragen te stellen over de planten en mossen die ze tegenkwamen, en het huis van haar grootouders stond vol met keurig opgepoetste mineralen: natuur-schatten die ze tijdens vakanties verzamelden en meenamen. ‘Door hoe zij spraken nam ik hun verwondering over van de schoonheid van de natuur.’

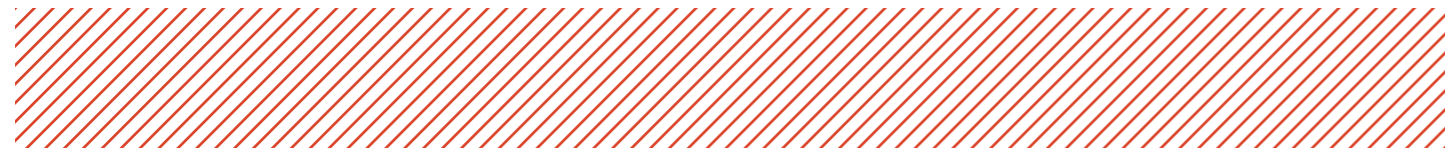
De bezorgdheid over klimaatverandering ontstond al vroeg. Na een profielwerkstuk op het vwo over verantwoord maatschappelijk ondernemen studeerde ze Future Planet

Anne Kervers

Studies aan de uva. Aanvankelijk dacht ze dat ze het systeem van binnenuit kon veranderen en haar oog viel op de banksector. Ze ging werken op het hoofdkantoor van de Triodos Bank en ze kaderde vraagstukken voor relatiemanagers om ze toegankelijker te maken.

Een voorbeeld daarvan was de stijgende kosten voor boeren en hoe de grondprijs gedekt kon worden door landbouwbedrijven. Toch twijfelde ze of ze daar op de juiste plek zat. Ze merkte dat kritiek op het bankensysteem voor veel economen not done was en de

structuur van het verstrekken van geld een verandering in het milieu-beleid in de weg staat.

Heb je het idee dat een bank zoals de Triodos Bank zich groener voordoet dan de bank in werkelijkheid is?

“Nee, ze doen zich niet groen voor, maar zijn een echte groene bank. De Triodos Bank, maar ook ASN Bank, heeft niet als doorslaggevende doel om haar winstgevendheid te maximaliseren. Toen ik net begon bij de Triodos Bank werd de vraag af en toe gesteld of Triodos aan greenwashing doet. Dat veraste me, want deze bank neemt meer criteria mee in haar overweging om wel of niet een lening te verstrekken dan andere banken. Eén daarvan is dat de Triodos Bank nooit projecten van de fossiele industrie financiert.

Wel is het zo dat 93 procent van het gecreëerd geld in de Europese Unie leningen zijn en dat geld wordt alleen besteed aan winstgevendende projecten. Projecten die bijvoorbeeld uitsluitend op verbetering van het milieu of natuur zijn gericht komen daardoor niet in aanmerking

“Dat uitgangspunt brengt op een ontroerende manier verschillende mensen samen.”

voor deze geldstroom en in die zin is geld gepolitiseerd.”

Naast je onderzoek ben je al jaren betrokken bij XR. Wat trok je aan in dat activisme?

“Ik had besloten om te stoppen bij de Triodos Bank en me op onderzoek te richten. Een jaar later wees

een vriend mij op de oprichting van XR in Engeland in 2018. Met name de intentie van XR sprak me aan: ze wilden geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid toepassen om de regering te dwingen actie te ondernemen tegen de klimaatcrisis. Dat uitgangspunt brengt op een ontroerende manier verschillende mensen samen, zowel in Engeland als hier in Nederland. Sommigen zijn helemaal gefocust op cijfers, anderen durven als eerste de straat op te gaan voor een blokkade, en weer anderen maken deel uit van het support-team dat psychologische en juridische ondersteuning biedt. Door de gedeelde urgentie blijven mensen samenwerken, ook als er verschillen van inzicht zijn, waar dat normaal eerder tot breuken zou leiden.

Een ander kenmerk van XR is dat we tegen dominant leiderschap zijn. Natuurlijk is het nodig dat iemand informeel wat macht neemt, bijvoorbeeld als een zogenaamde vingerleider (iemand die tijdens een demonstratie een subgroep van ongeveer vijftig personen leidt, red.), maar er is altijd een systeem om die macht af te bouwen.”

Toen ik deelnam aan de bezetting van de A12 van XR, ervoer ik een bepaalde vorm van opluchting. Ervaar jij dat ook?

“Ik ervaar opluchting omdat het activisme me onder andere handelingsperspectief geeft. Als je op de A12 staat dan ben je één met een grote groep mensen waarvan je weet dat ze ook de urgentie van de klimaatcrisis inzien en dat ze erkennen dat disruptie nodig is voor een houdbare planeet.

Vaak wordt mij gevraagd om nogmaals uit te leggen hoe slecht de situatie is waar we ons in bevinden,

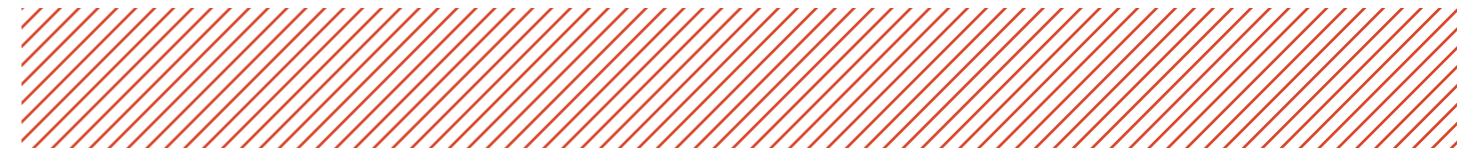
en hoewel ik dat graag wil doen, is het ook vermoeiend. Bij XR hoeft ik mezelf niet uit te leggen. Activist zijn betekent een minderheidspositie innemen, maar in het klimaatdebat is niets doen, wat de meerderheid doet, niet neutraal. De klimaatcrisis raakt ons allemaal, maar toch lijkt niet iedereen dezelfde urgentie te voelen.

“hoop is voor kinderen, actie is voor volwassenen”

Als ik voor mezelf spreek, vind ik het moreel verwerpelijk om niets te doen in het licht van klimaatverandering, omdat elke 0,1 graad opwarming die we nu veroorzaken, 140 tot 180 miljoen extra mensenlevens in gevaar brengt. In Nederland kun je in ieder geval als wit persoon relatief veilig demonstreren en met die rechten komen plichten. Bovendien is het gevaar niet alleen ver weg. Ik zeg wel eens: hoop is voor kinderen, actie is voor volwassenen, maar omdat zoveel volwassenen zich als kinderen gedragen, zullen kinderen straks lijden.”

Voor sommigen, naar mijn idee voornamelijk ouderen, komt het activisme van XR gewelddadig over. Eerlijk gezegd vraag ik me ook af of het nodig is om een openbare weg te bezetten en of je een slot van een hek op Schiphol mag doorknippen. Denk jij dat XR door dergelijke acties oproept tot geweld?

“Nee, wij zijn geweldloos. Ik vind een slot doorknippen geen geweld, het is hoogstens vandalisme. Een actie van XR zal nooit oproepen tot geweld tegen mensen. Als je deelneemt aan een XR-actie, vragen we

je om je te houden aan de principes en waarden die we hebben opgesteld. Eén van de kernwaarden is geweldloze communicatie.

We plegen wel burgerlijke ongehoorzaamheid, maar dat is op een vreedzame wijze het subtiel overtreden van de wet en in het algemeen belang. Ook aanvaarden we de consequenties en accepteren we een straf die wordt opgelegd.”

Zijn de acties van XR subtiel te noemen?

“Wel zoals de rechterlijke macht erover oordeelt. Subtiel betekent dat het een kleine wetsovertreding is. Waarvoor we worden aangehouden is het lichtste vergrijp dat mogelijk is, namelijk het verstoren van de openbare orde. In de strafzaken die tot een veroordeling hebben geleid heeft de rechter telkens geoordeeld: schuld zonder straf. De enige keer dat er wel een straf werd opgelegd, een taakstraf, wordt nu in hoger beroep behandeld.”

“De focus moet liggen op het geweld dat de overheid pleegt.”

Wat zou je zeggen tegen mensen die XR-acties gewelddadig blijven noemen?

“De Hoge Raad heeft in het Urgenda-arrest geoordeeld dat de overheid zich niet voldoende inspant om de mensenrechten te beschermen en de overheid doet dat nog steeds niet. Ik denk dat de focus moet liggen op het geweld dat de overheid pleegt. Zo heeft de overheid na het arrest een nieuwe licentie voor gaswinning

in de Waddenzee afgegeven. Het is veel relevanter om aan hen de vraag te stellen of geweld wordt gebruikt en niet aan activisten. In ieder geval brengt de overheid het leven in de zee in gevaar en maakt de regering het daarmee ook nog eens onmogelijk dat we ons beperken tot de maximale opwarming van anderhalve graad.

Ten opzichte van het nalaten van de grondwettelijke zorgplicht van de overheid om haar burgers te beschermen, wordt de disruptie van bijvoorbeeld de A12 door de rechter als proportioneel gezien.”

Denk jij dat onze generatie op een andere manier naar klimaatactivisme kijkt dan oudere generaties?

“Zo simpel is dat niet. Er is iemand bij XR die 93 is. Ook mijn vader is laatst voor het eerst meegegaan. Wel is het zo dat er al 25 jaar wordt onderhandeld over klimaatdiplomatie, maar de CO₂-uitstoot stijgt nog steeds.

Misschien denken sommige ouderen dat het hun minder aangaat, maar in 2022 waren er 61 duizend hittedoden in Europa waarvan de meeste ouderen. Ook dreigt in Nederland al in 2030 een watertekort. Velen van hen zullen dat meemaken. Eigenlijk maken ze het nu al mee: vorig jaar hebben drinkwaterbedrijven de watervoorziening naar bepaalde bedrijven stopgezet omdat er niet genoeg drinkwater was. Zelf doe ik boodschappen bij Ekoplaza, vorige zomer hing daar een briefje bij de bloemkool met ‘excuses: door de kleine temperatuurverschillen tussen dag en nacht maken ze veel blad aan en weinig kool’. En de gevolgen voor onder andere drinkwater- en voedselzekerheid worden alleen maar groter.”

EGBERT DE VRIES AFGEHAAKT

Egbert de Vries is voorzitter van de Steunstichting Banning Vereniging.

Op het moment dat ik dit schrijf domineert de samenwerking van de PvdA en GroenLinks bij de Kamerverkiezingen het nieuws. Wat een tegenstelling met tien maanden geleden, toen wij nauwelijks aandacht kregen. Alle media hadden zich gestort op het fenomeen van afgehaakt Nederland: in de agrarische plattelandsgebieden haakten de mensen massaal af van de overheid. Overal hing de Nederlandse vlag omgekeerd. Ik zag het met eigen ogen. Op de fiets naar het kantoor van de woningcorporatie in Hazerswoude, waar ik commissaris ben, kwam ik langs kasten van boerderij en landerijen waar midden in het enorme gazon een grote vlaggenmast stond met een omgekeerde vlag. Blauw Wit Rood. De agrarische sector voelde zich bedreigd en dat zouden we weten ook.

De partijcollega's van het Centrum voor Lokaal Bestuur namen het verschijnsel serieus en gingen op reis in diverse provincies. Op zoek naar Afgehaakt Nederland en wat men daar ervoer. Diverse onderwerpen kwamen onder de aandacht; van de verdwenen dorpswinkel, de opgeheven school tot de bezuiniging op het ov. De aandacht en ook het geld ging, zo stelde men, vooral naar de stad. Intussen fietste ik door het mooie Hazerswoude, de straten opgeknapt, de huizen staan er patent bij (we zijn een actieve woningcorporatie). Langs de kerk en de kroeg kwam ik bij het kantoor. Na een goede vergadering, op de terugweg, kom ik in gedachte opnieuw op het thema afgehaakt. En ik vroeg mij af wat afgehaakt gaat betekenen voor de Provinciale Statenverkiezingen.

Het antwoord weten we inmiddels. Afgehaakt Nederland (hierbij gebruiken ze de term van Josse de

Voogd en Rene Cuperus met een eigen invulling) stemde massaal, en stemde in grote aantallen op de BBB. Buiten de grote steden was de opkomst hoger dan jaren geweest is en de BBB won enorme aantallen zetels. Hier is natuurlijk niks afgehaakt aan. Mensen zijn het niet eens met het regeringsbeleid, komen naar de stembus en stemmen op een partij die hen wel aanspreekt. Duidelijk dat je door te stemmen juist meedoet en dus niet afhaakt. De PvdA kwam er niet aan te pas, behalve misschien in Noord-Holland. Ondanks dat wij de thema's als goede voorzieningen, en ov in de dorpen, wel hoog op onze campagne inzet hadden staan. Mijn analyse is dan ook dat die voorzieningen niet het belangrijkste verkiezingsitem waren. Dorpswinkels worden niet bezocht omdat men de thuisbezorg van de Albert Heijn inzet, en in de bus zitten mensen niet. Ze hebben allemaal een auto. Ik kan het weten, als ik niet fiets ga ik met de bus naar mijn corporatie en dat is vaak privé-vervoer, een grote bus met chauffeur voor mij alleen.

Is er dan geen afgehaakt Nederland? Natuurlijk wel. Bijvoorbeeld bij mij in de buurt, een verarmde corporatiewijk in Amsterdam, gaan veel mensen niet naar de stembus. Waar in Hazerswoude de meeste huishoudens in corporatiewoningen werken en een laag middeninkomen hebben, zijn de huishoudens in de stedelijke corporatiewoningen vrijwel allemaal aangewezen op een uitkering. Niet alleen stemden ze niet bij deze Provinciale Statenverkiezingen, al jarenlang zijn de mensen in mijn wijk afgehaakt en gaan niet stemmen. Simpel, omdat de politiek niets voor ze doet en onvoldoende voor ze opkomt. Er is veel ov, maar

dat kunnen ze nauwelijks betalen. Voor het sociale minimum neemt het NIBUD 14 euro op in het basisbudget voor vervoer. PER MAAND. Er zijn veel buurtwinkels, maar daar kost koffie 3 euro en een broodje 7 euro. Het is bikkelen om met een laag inkomen in de stad je hoofd boven water te houden, terwijl jij je buurtgenoten uit de koopwoningen volop van de stad ziet genieten.

Die tegenstelling in de buurt vergroot het gevoel van afgehaakt zijn. Vroeger organiseerden maatschappelijke instellingen samenhang, maar het buurthuis en de wijkcentra zijn uitgehold of wegbezuinigd. De PvdA

zelf was vroeger een club voor rijk en arm, praktisch en theoretisch opgeleid, maar herbergt nu alleen nog universitair geschoolden. Toen ik in 1995 voorzitter was van PvdA de Pijp, was Tiny ook lid van ons bestuur. Zij had alleen AOW en deed alle gezellige activiteiten. André, metselaar van beroep geweest, deed in de campagne altijd de verkiezingsborden. Kom daar nu maar eens om... Eigenlijk tref ik in mijn wijk alleen in de protestantse kerk nog aan dat praktisch en theoretisch opgeleid, hoog en laag inkomen en ziek en gezond naast elkaar en samen meedoen. Echter, de kerkelijke gemeenschap is krimpend en je ziet er weinig jongeren meer.

Wat zou de PvdA dus moeten doen? Allereerst, CLB en anderen: bezoek afgehaakt Nederland waar het werkelijk zit, in de arme wijken in de steden – hoe vaak komen wij daar nog? Niet alleen in Rotterdam en Den Haag, maar ook in Delfzijl, Heerlen en Terneuzen. Ten tweede, maak radicale keuzes om daadwerkelijk iets te doen voor de benarde positie van lage inkomens. En ten slotte: laten we de PvdA weer een volkspartij maken, voor rijk en arm, theoretisch en praktisch opgeleid, gezond en gebrekkig, oud en jong. Idealistisch? Misschien. Maar het ideaal van een ongedeelde stad moet ook in onze eigen partij zichtbaar zijn.

COLOFON

Redactie: Dirk Achterbergh, Twan van Lieshout, Joke van der Neut, Evelien Polter en Lianne Schuurung.

Aan dit nummer werkten mee: Jos Aarnoudse, Pieter Rings (correctie), Matthias Rekers, Jochum Veenstra, Egbert de Vries, Naomi Woltring.

Vormgeving: Rosa Stigter

Oplage: 500

ISSN: 23520-7870

Deadline: De deadline voor het volgende nummer is 8 november 2023.

Abonnement: Een jaarabonnement op *Tijd & Taak* kost € 15,-. Leden en donateurs van de Banning Vereniging ontvangen het blad kosteloos.

Over Tijd & Taak: *Tijd & Taak* wordt sinds 1932 uitgegeven door de Banning Vereniging en haar voorlopers. Het blad stelt door middel van interviews

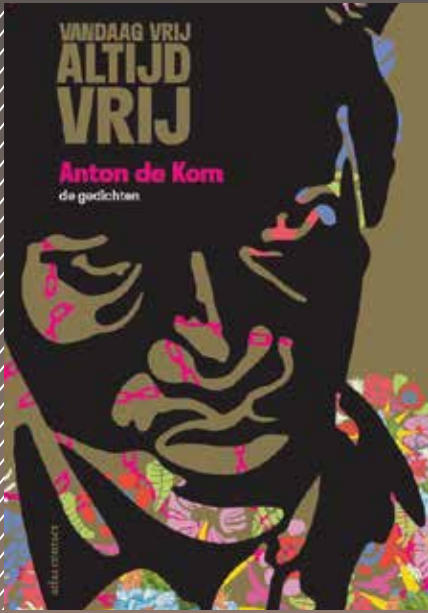
en opiniërende artikelen de vraag welke taak wij in deze tijd hebben om de wereld mooier, vrediger en eerlijker te maken. *Tijd & Taak* strijdt voor een sociaaldemocratisch ideaal met ruimte voor bezinning en dialoog. Het blad verschijnt viermaal per jaar.

Over de Banning Vereniging: De Banning Vereniging organiseert activiteiten op het snijvlak van levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie. De vereniging, opgericht in 1919, draagt de naam van Willem Banning. Hij was theoloog, hoogleraar en een van de oprichters van de PvdA. Hij was een man die stond voor verbinding en dialoog. De Banning Vereniging en haar voorgangers putten uit stromingen van het religieus socialisme en een op waarden gericht humanisme dat vrijheid en gerechtigheid als eis stelt voor het persoonlijke én maatschappelijke leven.

Banning Vereniging
voor levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie
Postbus 10567, 1001 EN Amsterdam
Rekeningnummer: NL87 TRIO 0 198 5 100 39

info@banningvereniging.nl
www.banningvereniging.nl

LEVENSOVERTUIGING
BANNINGVERENIGING RELIGIE
SOCIAALDEMOCRATIE

Anton de Kom, *Vandaag vrij, altijd vrij*,
Atlas Contact, 2023

Anton de Kom (1898 – april 1945) was een Surinaamse antikoloniale schrijver, activist en verzetsheld. In 1934 publiceert hij zijn boek *Wij slaven van Suriname*, een aanklacht tegen racisme, uitbuiting en koloniale overheersing. De gedichten uit de bundel *Vandaag vrij, altijd vrij* schreef hij tijdens de Tweede Wereldoorlog en worden omschreven als activistische poëzie. Het zijn strijdbare teksten waarin hij het slavernijverleden verwerkt in persoonlijke poëzie, met prachtige natuurbeschrijvingen, waaruit zijn ongebroken liefde blijkt voor Suriname.

Slavenhokken-kille atmosfeer
 Vunzig wellend uit den grond
 Alles luguber in 't rond.
 Duisternis, stil heen en weer bewegend,
 Labyrint van analfabetisme
 Wachtend op het socialisme.

Slavernij, teelaarde
 van onwetendheid
 Is 't vurig begeerde regeringsbeleid
 Stompzinnige arme mensenharten
 Onkundig en vol smarten
 Der meesters verdierlijkheid
 Van eeuw tot eeuw bestendigheid.

Een omgeving van kerkhofvlucht
 Bloemen en planten zonder geur
 Schoonheid niet te genieten
 Door de druk
 Op slaven klein en groot
 Is dit 't menselijk geluk...

Gij bezingt uw gouden eeuw
 Met stervende slaven
 Niets kan uw bloeddorst laven
 Met het stelsel van Den Bosch
 Trapt ge er maar op los
 'Uw batig Saldo'.